

УДК 32:316.32:504

**ПРОЕКТ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ БРУНО ЛАТУРА:
КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ СУБ'ЄКТИВНОСТІ ПРИРОДИ ТА
НОВА ФОРМА ПОЛІТИЧНОГО СПІВТОВАРИСТВА**

**PROJECT OF BRUNO LATOUR ENVIRONMENTAL POLICY: THE
CATEGORICAL IMPERATIVE OF THE SUBJECTIVITY OF NATURE
AND A NEW FORM OF THE POLITICAL COMMUNITY**

Калюжна Ю.І.

кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології, соціології і культурології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

kaliuzhna.yulia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7344-410X>

Kalyuzhna Julia

Candidate of Political Sciences,
doctoral student of the Department of Political, Social and Cultural Studies
Kharkiv National Pedagogical University by G.S. Skovoroda

kaliuzhna.yulia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7344-410X>

В статті здійснюється презентація експериментального проекту французького постгуманітариста Бруно Латура, рефлексія якого спрямована на пошук нової концептуальної моделі екологічної політики. Для того, щоб віднайти нові смисли взаємодії політики і природи, Латуром запропоновано здійснити «метафізичну інверсію» – відмовитись від дихотомії модерна та визнати категоричний імператив суб'єктивності природи, а відтак, її окреслити перспективи конструювання «майбутньої

цивілізації», в якій «не-людські (non-humans) актори» прийматимуть участь на рівні з людьми (humans). В статті проаналізовано проблематику «зростаючого кліматичного скептицизму» та «стагнації екологічної політики», які, згідно з радикальною філософією латурівського проекту «політики природи», вимагають кардинальної зміни системи політичних координат. Тож Бруно Латур проголошує: «Моя альтернатива – повністю переробити витоки поняття «природи» [7, 2017, с. 157] – нелюди (non-humans) мають бути включені в політичний процес, а їх «політичним голосом» має стати НАУКА. Сучасний філософ переконаний, в епоху Нового кліматичного режиму – «Наука є частиною рішення політичних проблем» [8, 2018, с. 50], а НОВА ПОЛІТИЧНА ЕКОЛОГІЯ дозволить Наукам «відкрити цілком нові аспекти людяності» [8, 2018, с. 62], адже, нарешті, «білі халати» (науковці) стануть «офіційними представниками» нелюдських істот і зможуть артикулювати їх інтереси, тобто стати «містком» між двома світами: світом нелюдей (non-humans) та світом людей (humans), саме так буде створено нове політичне співтовариство – КОЛЕКТИВ. В концептуальному дизайні латурівської екологічної політики КОЛЕКТИВ, що формується на основі двох складних операцій – множення істот (збирання безлічі асоціацій людей (humans) і нелюдей (non-humans)) та їх комбінацій і об'єднання, виступає базовим інтегруючим елементом у процесі конструювання нового «загального світу» – ПЛЮРИВЕРСУМА.

Ключові слова: Бруно Латур, кліматичний скептицизм, стагнація екологічної політики, епоха Нового кліматичного режиму, Нова екологічна політика, нові смисли взаємодії політики і природи, суб'єктивність природи, нелюди (non-humans) та люди (humans), Наука – як інструмент рішення політичних проблем, нове політичне співтовариство – колектив, плюриверсум.

The article presents an experimental project of the French post-humanist Bruno Latour, whose reflection aims to find a new conceptual model of environmental policy. In order to find new meanings of the interaction of politics and nature, Latour suggested carrying out a «metaphysical inversion» - to abandon the dichotomy of modernity and recognize the categorical imperative of the subjectivity of nature, and, consequently, to determine the prospects for constructing a «future civilization» in which "non-human (non-humans) actors" will participate on an equal basis with humans. The article analyzes the problems of «growing climatic skepticism» and «stagnation of environmental policy», which, according to the radical philosophy of the Laturian project «politicians of nature», require a radical change in the system of political coordinates. Therefore, Latour says: «My alternative is to completely redo the

origins of the concept of «nature» [7, 2017, p. 157] - non-humans should be included in the political process, and SCIENCE should become their «political voice». The modern philosopher is convinced that in the era of the New climatic regime, «Science is a part of the solution to political problems» [8, 2018, p. 50], and NEW POLITICAL ECOLOGY will allow Sciences «to discover completely new aspects of humanism» [8, 2018, p. 62], because, finally, «white coats» (scientists) will become «official representatives» of non-human beings and will be able to express their interests, that is, become a «bridge» between two worlds: the world of non-humans and the world of humans, namely this will create a new political community - the COLLECTIVE. In the conceptual design of the Latour environmental policy, the COLLECTIVE, which is formed on the basis of two complex operations - the multiplication of creatures (a combination of many associations of people (humans) and non-humans) and their combinations and unions, acts as a basic integrating element in the process of constructing a new «common world» - PLURIVERSUM.

Keywords: *Bruno Latour, climate skepticism, stagnation of environmental policy, the era of the New climate regime, New environmental policy, new meanings of interaction between politics and nature, the subjectivity of nature, non-humans and humans, Science as a tool for solving political problems, a new political community - a collective, PLURIVERSUM.*

Актуальність теми дослідження. Цілком очевидно, прогресуюча екологічна криза сучасності становить реальну загрозу цивілізації – «екологічна катастрофа позбавляє нас життєвого простору, міцної основи – іншими словами, загального світу» [12, 2019], проте, в цій «апокаліптичній кризі цивілізації» сучасний філософ Бруно Латур вбачає унікальну можливість, а саме, – «існує можливість знов розпочати позитивну історію, констатувати, що простору для маневрування багато, є місце й для інновацій, коротше кажучи: ні, Земля не зникне, люди також, і час братися за роботу!» [12, 2019], та уточнює – «З теоретичної точки зору політична екологія *навіть не починалась*; до сих пір просто об'єднували слова «політика» і «природа»; абсолютно не вдумуючись в їх зміст; тому виклики, з якими до цього часу стикалась політика природи, не доводять рівним чином нічого: ні по відношенню до її минулих невдач, не по відношенню до її можливого

тріумфу» [8, 2018, с. 9]. Латура, який в цілому підтримує існуючий екологічний рух, вкрай емоційно висловлюється щодо його ефективності в реаліях сучасного світу – світі «зростаючого кліматичного скептицизму» та «стагнації екологічної політики», каталізатором якого, і з цим власне складно не погодитись, – стала злочинна змова глобальних правлячих еліт – «Йдеться про глобальну «дерегуляцію економіки», повсюдне зростання нерівності і заперечення кліматичних змін ... три згадані тенденції є симптомами однієї і тієї ж історичної ситуації, коли значна частина глобальних правлячих класів вирішила зняти з себе відповідальність за побудову загального для всіх земель світу і стала відмежовуватися від інших. ... якщо не зробимо питання про зміну клімату та його заперечення найважливішим і центральним питанням. Не усвідомивши, що ми увійшли в Новий кліматичний режим, ми не зможемо пояснити вибух нерівності, масштаби дерегулювання, критику глобалізації і, головне, панічне бажання повернутися до старої протекціоністської національної держави» [2, 2019, с. 129-130], тож Латур пропонуючи ребрендинг концепту екологічної політики проголошує – «Якби на прапор політичної екології потрібно було нанести яке-небудь гасло, це була б зовсім незграбна формула, в яку ще вірять деякі активісти – «Захистимо природу!», а зовсім інша, найбільш придатна в умовах численних несподіванок, з якими вона стикається на практиці: *«Ніхто не знає, на що здатне оточуюче середовище ...»* [8, 2018, с. 100-101].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Унікальні теоретичні конструкції Бруно Латура є предметом дослідження провідних експертів західного та вітчизняного гуманітарного дискурсу, зокрема, – М. Акріч, С. Астахов, Р. Брайдоггі, М. Берг, Дж. Бітц, Є. Блінов, А. Блок, Д. Блур, Ф. Вандерберге, В. Вахштайн, К. Вольф, С. Вулгар, К. Гейлз, Д. Геревей, А. Дейнека, Т. Дженсен, Е. Доманська, Х. Коллінс, Я. Кононова, М. Котельніков, А. Кофман, А. Кузнецов, М. Лінч, І. Напрєєнко, І. Савченко, Д. Сівков, О. Столярова, Дж. Харман, О. Хархордін та ін. – дослідження, яких зорієнтовані «на майбутнє позитивної гуманітаристики, що відбудовує

почуття безпеки та підтримує міжлюдські та міжвидові зв'язки, довіру та повагу до іншої людини та інших форм життя, а також зв'язків з природою та ідею життя в спільноті, що розуміється в категоріях людських і не-людських суб'єктів» [3, 2012, с. 176].

Мета статті полягає у презентації експериментального проекту «політики природи» Бруно Латура та у спробі визначення його евристичного потенціалу в контексті конструювання Нової екологічної політики.

Виклад основного матеріалу. Бруно Латур – *Doctor lentus* (крутий), не шукаючий легких пояснень та *Felix cunctator* (повільний), закликаючий до обачної політики [8, 2018, с. 252] – сучасний філософ, соціолог, політолог, антрополог, який в експериментальних проектах «Дослідження про модули існування» (2012), «Перезбираючи соціальне» (2014), «Обличчям до Геї: вісім лекцій про новий кліматичний режим» (2015), «Пастер: Мир і Війна мікробів» (2015), «Де приземлитися? Як орієнтуватися в політиці?» (2017), «Політики природи. Як прищепити наукам демократію» (2018) та ін., – «радикальних за змістом» і «скандальних за формою» – намагається відшукати нові смисли взаємодії політики і природи, на основі яких пропонує рішення проблем «зростаючого кліматичного скептицизму» та «стагнації екологічної політики» – «Моя альтернатива – повністю переробити витoki поняття «природи» [7, 2017, с. 157].

В цьому контексті, вкрай провокативно звучить головна теза латурівської експериментальної метафізики – «Природі пора на спочинок!» [8, 2018, с. 260] – в рамках якої французький постгуманітарист пропонує нову філософію – філософію «політиків природи», яка стане можливою лише за відмови від дихотомії модерна (суб'єкт і об'єкт, людина і природа, промисловість і оточуюче середовище тощо) та визнання категоричного імперативу суб'єктивності природи, – саме тоді «політична екологія нарешті займеться своєю справою, оновить політичну систему» [8, 2018, с. 37] та сформує перспективи для конструювання «майбутньої цивілізації», в якій

«не-людські (non-humans) актори» прийматимуть участь на рівні з людьми (humans), адже, як констатує Р. Брайдотті, звертаючи увагу на глобальний вимір проблем, що визначають майбутнє, як людських, так і не-людських суб'єктів, – «we are in this together» (ми всі перебуваємо у цьому) [11, 2006, р. 135].

В рефлексії Латура «новизна політичної екології» полягає саме у визнанні суб'єктивності природи – «Равлик може заблокувати греблю, Гольфстрім може раптово зникнути, терикон – стати біологічним резервуаром, а хробаки – перетворити ґрунти Амазонії на бетон [8, 2018, с.35-36], відтак, згідно з радикальною філософією латурівського проекту «політики природи», – *нелюди (non-humans) мають бути включені в політичний процес, а їх «політичним голосом» має стати Наука.* Важливо, – Латур наполягає на написанні слова Наука з великої літери, тим самим акцентуючи на її ролі та статусі у вирішенні екологічної кризи та створенні нової форми колективності, що враховуватиме інтереси *людей і нелюдей*, сучасний філософ переконує – «Наука є частиною рішення політичних проблем», та пояснює посередницьку місію Науки – «ми зможемо ... прийти до багатьох природ, або до того, що можна було б назвати *пльуриверсумом – спільним співіснуванням у процесі уніфікації в загальному світі* [8, 2018, с. 50, 273]. Про повернення авторитету наукам говорить дослідник Е. Доманська, яка вважає запропонований Латуром постмодерністський проект вдалим методологічним інструментом для розбудови постгуманітаристської парадигми, – «наука починає шукати шляхів відновлення авторитету; нових цілей та норм, а також обґрунтованого знання, яке б надало відчуття безпеки в світі. Однак в її тлі з'являються «світоісторичні» проблеми: одвічні дилеми добра і зла, істини, цінностей та чеснот, універсалій, людської природи та *sacrum* (з лат. священних речей). Вона також знову шукає практичної мудрості, яка б допомогла відповісти на питання, що слід робити й як вести морально відповідальне життя у світі, де кожен має (і має право мати) свою правду» [3, 2012, с. 162]. Латур проголошує, – нова політична екологія

дозволить Наукам «відкрити цілком нові аспекти людяності» [8, 2018, с. 62], а «білим халатам» (науковцям) нарешті надасть змогу *артикулювати* інтереси *нелюдей (non-humans)*, – «Адекватне інкорпорування нелюдських акторів у комунікацію стає можливим за умови, що їх «представництвом» займатиметься наукове співтовариство, чия місія полягає у створенні «артикуляційних апаратів», які дозволять встановити адекватну взаємодію з людськими акторами» [1, 2019]. Латур наводить ілюстративний приклад, коли вчені-герпетологи виступивши «посередниками-перекладачами» між жабами та компаніями з будівництва автомобільних доріг, домоглись від автодорожників побудови затратних «тунелів для жаб», для того щоб останні мали можливість відтворювати свій життєвий цикл, тобто, в даному конкретному випадку, завдяки науковим методам вчені-герпетологи отримали знання про суть «жаб'ячих проблем» та застосувавши «артикуляційний апарат» змогли ретранслювати «голоси» *нелюдей (жаб) людям* (будівельникам) – «те, що раніше не обговорювалось, стало предметом обговорення; любовий конфлікт земноводних з автодорогами прийняв іншу форму» [8, 2018, с. 108], – «люди і нелюди пов'язані один з одним, пов'язані реципрокними зв'язками (еволюційні зв'язки, які ґрунтуються на кооперації та альтруїзмі) – і це необхідно враховувати для безпечного співіснування людей і об'єктів» [9, 2015, с. 118], – «Тільки семіотика наукових текстів і записів, звільнена від буденного реалізму, змогла розгорнути цей абсолютно оригінальний модус референції» [7, 2017, с. 226]. В своїй теоретичній конструкції Латур пропонує йти далі та створити модель «Парламенту речей» – «в рамках цього Парламенту ... Природи присутні, але зі своїми представниками – вченими, які говорять від їх імені ... Нехай перший із уповноважених говорить про озонову діру, другий – представляє хімічну промисловість регіону Рона-Альпи, третій – робітників, зайнятих у тій самій хімічній промисловості, четвертий – виборців Ліонського округу, п'ятий – метеорологію полярних регіонів» [6, 2006, с. 229], тож, фактично, за задумом філософа, науковці стають «офіційними

представниками» нелюдських істот, «містком» між двома світами: *світом нелюдей (non-humans)* та *світом людей (humans)*. В латурівському концептуальному бачення «білі халати» (науковці) не лише *винайшли артикуляційні апарати, які дозволяють нелюдям (non-humans) приймати участь в дискусіях людей (humans)*, в даному випадку мова йде про переклад, за рахунок якого *речі стають, в стінах лабораторії та за допомогою деяких інструментів, релевантними нашим судженням про них* [8, 2018, с. 86-87], а й створюють умови для реальної демократії – «Демократію можна представити лише в тому випадку, якщо ми маємо можливість вільно перетинати скасовану нині межу між наукою та політикою, з тим щоб мати можливість залучити до дискусії та почути найрізноманітніші голоси, які до цього часу не були почуті, а саме голоси *нелюдей*. Обмежити дискусію людьми, їх інтересами, їх правами, їх суб'єктивністю через декілька років буде здаватись настільки дивним, як відмовляти у праві голосу рабам, біднякам або жінкам. Вживати поняття дискусії виключно по відношенню до людей, не усвідомлюючи, що існують мільйони найтонших механізмів, чії голоси можуть влитися в загальний хор, означає в силу упереджень позбавитися тієї величезної влади, яку дають нам науки» [8, 2018, с. 89], саме так створюються передумови для *нового політичного співтовариства – колективу*.

Пам'ятаючи про те, що «вихідним пунктом» метафізичного проекту Латура зі створення концепту Нової екологічної політики є гіпотеза про «вихід за межі» дихотомії модерна, на чому акцентує зокрема дослідник М. Котельніков – «Французький дослідник не дає практичних порад, як зберегти планету для нащадків. Він займається рішенням іншого, достатньо відстороненого завдання: розвінчанням та наступною перезбіркою дихотомії модерна, які певною мірою обумовили настання екологічної (дозволимо припустити, й епістемологічної) кризи [4, 2019, с. 254], – Латур неодноразово наголошує на тому, що Конституція модерна (заснована на дихотомії світу речей та світу людей, тобто соціальної реальності) є фікцією, в його рефлексії

«два світи» перетворюються на дві «палати» Генеральної Асамблеї, і що важливо, – світ «речей» потрапляє до вищої палати, а світ «соціальної реальності», який є майданчиком для нескінченних суперечок, потрапляє до нижньої палати, принципова ж різниця між ними полягає в тому, що «до вищої палати поміщаються безмовні речі, сутність яких недоступна людям і ті змушені задовольнятися «уявленнями» та «фантазіями», ... формується група обраних, здатних переміщуватись із вищої палати до нижчої ... Вони наділені унікальним талантом розуміти мову безмовних речей, тому «ці обрані володіють найнеймовірнішими політичними правами з поміж коли-небудь винайдених, а саме: *змусити заговорити безмовний світ, говорити істину, не зустрічаючи заперечень, покласти край нескінченим дебатам за рахунок недоторканого авторитету, яким їх наділили самі речі*» [8, 2018, с. 23]. Отже, враховуючи зазначене, парадоксально виглядає наступне – «взірцем цього немодерного колективу майбутнього Латур проголошує ... Французьку республіку, яку прийнято вважати архетипом політичного модерна. Адже саме Перша республіка вперше встановила мету привести політичні установи до повної відповідності з «природними законами» ... Республіка, нагадує Латур, є «спільною» або «публічною річчю» – *res publica, chose commune*. Подібне «усуспільнення» «речей» необхідно розуміти буквально, тобто як «прийняття до колективу» нових, нелюдських акторів. Ніхто не сприяє йому більше ніж науковці, виступаючи в якості їх офіційних представників. ... Науковці та політики зможуть спільно працювати над трансформацією установ загального світу [1, 2019].

Світ вступив в історично безпрецедентну епоху, яку Латур називає Новим кліматичним режимом, і в зв'язку із цим глобальним переходом його чекає неминуча зміна системи політичних координат [2, 2019, с. 129], – тож «куди продуктивніше розглядати нові підйоми політичної екології як те, що, *покладе край* пануванню інфернальної пари політики і природи, що за допомогою багатьох інновацій, які ще належить впровадити, замінить її на нове поняття суспільного життя в єдиному колективі» [8, 2018, с. 42], який в

латурівській інтерпретації слід розуміти, як – «роботу зі збирання багатьох у єдине ціле» [8, 2018, с.78], *колектив* формується на основі двох складних операцій – *множення істот (збирання безлічі асоціацій людей (humans) і нелюдей (non-humans))*, а також *їх комбінації та об'єднання* [8, 2018, с. 52-63].

В концептуальній конструкції Латура *колектив* є альтернативою «недосконалому» суспільству – «Заміна суспільства колективом призводить до того, що *нелюдям* тепер пропонується здатність діяти та здатність комунікувати, і навіть здатність вести перемовини. Відповідно, онтологічний переворот претендує на нове визначення концептів особистості та інтенціональності, новий опис теорії дії та концепції соціального (колективного) договору. Колективи включають в себе *людей і нелюдей*, чії сутності та ідентичності можуть бути перевизначеними і формуватися в процесі збирання колективу» [10, 2019], – як зазначає С. Кравченко «Природа перестає бути просто середою життя людини, перетворюючись на частину соціуму, рефлексуючого разом з ним» [5, 2013, с. 182]. Тож, теоретична задача – пошук і описання онтологічних механізмів, які визначають те, як люди та нелюди взаємодіють, збираються та покидають колективи та/або, можуть одночасно співіснувати у декількох колективах [10, 2019], Латур підкреслює – «даний термін (колектив) слід розуміти не, як вже встановлену єдність, а як *процедуру збору асоціації людей і не-людей, це робота зі збирання багатьох в єдине ціле*», «*колектив є унікальним і тимчасовим утворенням*» [8, 2018, с. 72–111,148–203] та резюмує – «Зараз ми розуміємо, що розширення колективу дозволяє здійснити нову презентацію людей і нелюдей ... вони можуть взаємно доповнювати один одного ... *об'єкти і суб'єкти ніколи не вступають в асоціацію, а люди і не-люди здатні це зробити* [8, 2018, с. 96].

На думку Латура, «питання про те, як і де будуть жити мешканці Землі в Новому кліматичному режимі» [2, 2019, с. 130], – повинно стати

домінантою сучасної політики та гуманістичним орієнтиром сучасної цивілізації, відтак, радикальний філософ рішуче засуджує «національний егоїзм», безвідповідальність та недалекоглядність політичних еліт, які демонструють кліматичний скептицизм і небажання брати на себе зобов'язання, щодо реалізації глобальних екологічних проектів з порятунку Планети (насамперед, Латур обурюється рішенням США вийти з Паризької кліматичної угоди та рішенням Великобританії вийти з ЄС, яке значною мірою продиктовано міграційною кризою) та наголошує на тому, що перспектива глобальної екологічної катастрофи стосується кожного – «як корінних мешканців «першого світу», так і біженців з неблагополучних регіонів земної кулі, як *людей*, так і *не-людей*» [2, 2019, с. 130]. Слід усвідомити, кліматичний скептицизм – це «політичний інфантилізм», спроба втекти від реальності, відмовитись від визнання реального масштабу наближаючої екологічної катастрофи, яка однаковою мірою стане «фатальною» для всіх – *людей (humans)* і *нелюдей (non-humans)*, – як для «кліматичних біженців» (переважно жителів незаможних країн), які шукатимуть порятунку на територіях «заможного світу», так і для «корінного населення» того самого «заможного світу», яке буде змушене ділитися своїм національним простором, так і для *багатьох природ (non-humans)*, [8, 2018, с. 50]. Латур переконаний, голоси *нелюдей (non-humans)* завдяки Науці повинні «зазвучати на повну потужність», лише тоді *люди (humans)* усвідомлять суть глобальної екологічної катастрофи та відчують екзистенціальний страх – страх майбутнього, і саме цей страх втратити «свої землі» та «звичний спосіб життя» змусять людей діяти рішуче і вимагати від політиків адекватної, невідкладної Нової екологічної політики – «втрата ґрунту і звичного способу життя тривожить усіх, і ця тривога стає універсальною умовою людського існування, яке автор називає «порочною спільністю» (*wicked universality*). Це свого роду негативний еквівалент солідарності – загальне відчуття, що «земля тікає з-під ніг» [2, 2019, с. 131].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вочевидь, рефлексія Бруно Латура презентована в унікальному проекті «Політики природи» може стати концептуальною матрицею для постгуманітаристської парадигми ХХІ ст., в якій «з'єднувальною ланкою між гуманітаристикою та природничими науками» [3, 2012, с. 172] є ідея про абсолютне та беззаперечне рівноправ'я двох світів – «світу людей» (*humans*) і «світу нелюдей» (*non-humans*), спільне співіснування яких сформує єдиний уніфікований загальний світ – *пльуриверсум*. Важливо відзначити, ряд прогресивних теоретиків сучасності наголошують на очевидному та неминучому «постгуманітаристському повороті» в бік Нової екологічної політики, так Е. Доманська стверджує – «людина не є в моді в авангарду сучасної гуманітаристики, а якщо вона і стає предметом її зацікавлень, то настільки, наскільки є не-людською, тобто настільки, наскільки вона є або «людиною –», якій бракує того, що у нашій культурі ми визнаємо критерієм людськості, або «людиною +», яка має в собі якийсь додаток, що свідчить про вихід поза межі людськості. ... Так чи інакше, *не-людина* є парадигматичною фігурою сучасності [3, 2012, с. 168].

Список використаних джерел:

1. Блинов, Е.Н., Савченко, И.А., 2019. Бруно Латур против климатического скептицизма: миссия ученого и кризис политических учреждений. *Философский журнал*, 12(4), С. 70–84. [online] Доступно: <http://www.intelros.ru/readroom/fg/fy4-2019/40669-bruno-latur-protiv-klimaticheskogo-skepticizma-missiya-uchenogo-i-krizis-politicheskikh-uchrezhdeniy.html> [Дата звернення 9 січня 2021].
2. Дейнека, А.В., 2019. *Евристичний потенціал акторко-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності*. Кандидат наук. Дисертація. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. [online] Доступно:

https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka_a_thesis.pdf

[Дата звернення 18 січня 2021].

3. Доманська, Е., 2012. *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле*. Пер. з польськ. та англ. В.Склокіна. – К.: Ніка-Центр.
4. Котельников, М.П., 2019. АСТ: между демократией и авторитаризмом. *Социология власти*, 31 (2), С. 254–265. [online] Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/ast-mezhdu-demokratiey-i-avtoritarizmom-retsenziya-na-knigu-latur-b-2018-politiki-prirody-kak-privit-naukam-demokratiyu-m-ad-marginem-press> [Дата звернення 15 січня 2021].
5. Кравченко, С.А., 2013. К обоснованию гуманистической теории сложности общества. *Вестник МГИМО-Университета*, 1(28), С. 180–184. [online] Доступно: <https://vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/1538/1207> [Дата звернення 9 лютого 2021].
6. Латур, Б. 2006. *Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии*. Пер. с франц. Д.Я. Калугина. – СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге.
7. Латур, Б., 2017. Дэвиду Блуру... и не только: ответ на «Анти-Латур» Дэвида Блура. *ЛОГОС*, 27(1), С. 135–162 [online] Доступно: <http://www.logosjournal.ru/arch/93/logos-93.pdf> [Дата звернення 11 січня 2021].
8. Латур, Б., 2018. *Политики природы*. Пер. с франц. Е. Блинова. М.: Ад Маргинем Пресс.
9. Напреенко, И., 2015. Делегирование агентности в концепции Бруно Латура: как собрать гибридный коллектив киборгов и антропоморфов? *Социология власти*, 27 (1), С. 108–121. [online] Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/delegirovanie-agentnosti-v-kontseptsii-bruno-latura-kak-sobrat-gibridnyy-kollektiv-kiborgov-i-antropomorfov> [Дата звернення 9 січня 2021].

10. Сивко, Д., 2019. *Как говорить с нечеловеками? Проблема делегирования в «Политиках природы»*. [online] Доступно: https://doxajournal.ru/stadis/delegation_problematics [Дата звернення 3 лютого 2021].
11. Braidotti, R., 2006. *Transpositions. On Nomadic Ethics*. Cambridge University Press.
12. Latour Bruno, 2019. L'apocalypse, c'est enthousiasmant. *Le Monde* [online] Available at: https://www.lemonde.fr/idees/article/2019/05/31/bruno-latour-l-apocalypse-c-est-enthousiasmant_5469678_3232.html [Accessed 1 February 2021].

References

1. Blinov, E.N., Savchenko, I.A., 2019. *Bruno Latour protiv klimaticeskogo skeptitsizma: missiya uchenogo i krizis politicheskikh uchrezhdenii* [Bruno Latour against climate skepticism: the mission of a scientist and the crisis of political institutions]. *Filosofskii zhurnal* [Philosophy Journal], 12(4), S. 70–84. <<http://www.intelros.ru/readroom/fg/fy4-2019/40669-bruno-latur-protiv-klimaticeskogo-skepticizma-missiya-uchenogo-i-krizis-politicheskikh-uchrezhdeniy.html>> (9 January 2021). [in Russian].
2. Deineka, A.V., 2019. *Evristicalnii potentsial aktorko-merezhevoi teorii dlya sotsiologichnoi kontseptualizatsii agentnosti* [Heuristic potential of actor-network theory for the sociological conceptualization of agency]. Kandidat nauk. Disertatsiya. Kiiivs'kii natsional'nii universitet imeni Tarasa Shevchenka [PhD. Dissertation. Taras Shevchenko National University of Kyiv], <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka_a_thesis.pdf> (18 January 2021). [in Ukrainian].
3. Domans'ka, E., 2012. *Istoriya ta suchasna gumanitaristika: doslidzhennya z teorii znannya pro minule* [History and Modern Humanities: research on the

- theory of knowledge of the past]. Per. z pol'sk. ta angl. V.Sklokina – K.: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
4. Kotel'nikov, M.P., 2019. *AST: mezhdru demokratiei i avtoritarizmom* [ANT: Between Democracy and Authoritarianism]. *Sotsiologiya vlasti* [Sociology of Power], 31 (2), S. 254–265, <<https://cyberleninka.ru/article/n/ast-mezhdru-demokratiei-i-avtoritarizmom-retsenziya-na-knigu-latur-b-2018-politiki-prirody-kak-privit-naukam-demokratiyu-m-ad-marginem-press>> (15 January 2021). [in Russian].
 5. Kravchenko, S.A., 2013. *K obosnovaniyu gumanisticheskoi teorii slozhnosti obshchestva* [To Justifying of the Humanistic Theory of Complexity of Society]. *Vestnik MGIMO-Universiteta* [MGIMO Review of International Relations.], 1(28), S. 180–184, <<https://vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/1538/1207>> (9 February 2021). [in Russian].
 6. Latur, B. 2006. *Novogo vremeni ne bylo. Esse po simmetrichnoi antropologii* [There was no new time. Essays on Symmetrical Anthropology]. Per. s frants. D.Ya. Kalugina. – SPb.: Izd-vo Evropeiskogo un-ta v Sankt-Peterburge. [in Russian].
 7. Latur, B., 2017. *Devidu Bluru... i ne tol'ko: ovet na «Anti-Latur» Devida Blura* [For David Bloor... and Beyond: A Reply to David Bloor's "Anti-Latur"]. *LOGOS*, 27(1), S. 135–162, <<http://www.logosjournal.ru/arch/93/logos-93.pdf>> (11 January 2021). [in Russian].
 8. Latur, B., 2018. *Politiki prirody* [Politicians of Nature]. Per. s frants. E. Blinova. M.: Ad Marginem Press. [in Russian].
 9. Napreenko, I., 2015. *Delegirovanie agentnosti v kontseptsii Bruno Latura: kak sobrat' gibridnyi kollektiv kiborgov i antropomorfov?* [Delegation of agency in the concept of Bruno Latour: how to build up a heterogeneous collective of cyborgs and anthropomorphs?] *Sotsiologiya vlasti* [Sociology of Power], 27 (1), S. 108–121,

- <<https://cyberleninka.ru/article/n/delegirovanie-agentnosti-v-kontseptsii-bruno-latour-kak-sobrat-gibridnyy-kollektiv-kiborgov-i-antropomorfov>> (9 January 2021). [in Russian].
10. Sivko, D., 2019. *Kak govorit' s nechelovekami? Problema delegirovaniya v «Politikakh prirody»* [How to speak with nonhumans? The problem of delegation in «Politics of Nature»], <https://doxajournal.ru/stadis/delegation_problematics> (3 February 2021). [in Russian].
11. Braidotti, R., 2006. *Transpositions. On Nomadic Ethics*. Cambridge University Press. [in English].
12. Latour Bruno, 2019. *L'apocalypse, c'est enthousiasmant*. Le Monde, <https://www.lemonde.fr/idees/article/2019/05/31/bruno-latour-l-apocalypse-c-est-enthousiasmant_5469678_3232.html> (1 February 2021). [in French].